

акцентовано на посиленні ролі практики в системі науково-освітньої діяльності. Оптимізація взаємозв'язку освіти і практики є саме тим завданням, на якому мають бути зосереджені наші першочергові освітологічні пошуки. Відповідно до цих

концептуальних завдань сформовано мету сучасного освітнього процесу, яка полягає у збагаченні знань та вдосконаленні навичок, необхідних для ефективного і творчого виконання завдань, пов'язаних з реалізацією системних змін в освіті.

Використані джерела

1. Бібік Н. М. Нова українська школа: поради для вчителя : підручник. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.
2. Вітюк В. В. Дидактичні особливості компетентнісного уроку. *Пед. пошук*. 2020. № 2. С. 16–19.
3. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoji-serednoyi-osviti>
4. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. 2-ге вид., доп. Київ : Академвидав, 2012. 352 с.
5. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : метод. посіб. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов. Київ : ТОВ «Конві Прінт», 2018. 208 с.
6. Нова українська школа. URL: <http://mon.gov.ua/2016/12/05/konczepczija.pdf>
7. Пометун О. І. Урок, що розвиває критичне мислення. 70 методів в одній книзі : навч.-метод. посіб. Київ, 2020. 104 с.
8. Савченко О. Упровадження компетентнісного підходу в початкову освіту: здобутки і нерозв'язані проблеми. *Рідна школа*. 2014. № 4–5 (квітень–травень). С. 12–16.
9. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти. Київ : Грамота, 2012. 503 с.

УДК 378.147

Ірина ВЕРЕТКА КАЗМІРЧУК,
магістр релігієзнавства, магістр музичної педагогіки та виховання,
учитель мистецтва та музичного мистецтва
КЗЗСО «Луцький лицей № 24 Луцької міської ради»,
викладач церковного співу, хорознавства та методики роботи з хором
Волинської православної богословської академії

Духовно-моральне становлення здобувачів освіти в сучасних умовах

Розглядається проблема становлення духовних та морально-етичних цінностей здобувачів освіти в сучасних умовах. Проаналізовано значення духовності й моралі у розвитку особистості, визначено їх роль у становленні світогляду молоді. Особлива увага приділяється православній традиції, сімейному вихованню та освітньому середовищу як основним чинникам формування духовно-моральних орієнтирів. Розкрито методи та засоби виховного впливу, що сприяють розвитку відповідальності, співчуття та поваги до інших. Наголошено на необхідності взаємодії школи, сім'ї та Церкви у процесі духовно-морального виховання, що забезпечує гармонійний розвиток особистості, сприяє формуванню життєвих цінностей.

Ключові слова: духовність, мораль, морально-етичні цінності, здобувач освіти, виховання, православна традиція, школа, сім'я, Церква.

Iryna Veretka Kazmirchuk. Spiritual and Moral Development of Students in Modern Conditions.

The article discusses the problem of forming spiritual and moral-ethical values in modern students. The significance of spirituality and morality in personal development is analyzed, and their role in shaping the worldview of young people is determined. Particular attention is paid to the Orthodox tradition, family upbringing and the educational environment as the main factors in the formation of spiritual and moral guidelines. The methods and means of educational influence that contribute to the development of responsibility, compassion and respect for others are revealed. The necessity of interaction between school, family, and Church in the process of spiritual and moral education is emphasized, which ensures the harmonious development of personality and contributes to the formation of life values.

Keywords: spirituality, morality, moral and ethical values, student, education, Orthodox tradition, school, family, Church.

Вступ. Сучасна школа постає не лише як місце здобуття знань, але й як важливий соціально-культурний простір, у якому відбувається становлення особистості дитини. Освітній процес сьогодні неможливо обмежити лише академічними

дисциплінами: у центрі уваги має бути формування цілісної людини – з розвиненим інтелектом, почуттям відповідальності, громадянською позицією, а також внутрішнім моральним стрижнем. Саме тому проблема формування духовних та морально-етичних

цінностей у сучасного здобувача освіти набуває особливої актуальності.

В українському суспільстві, яке переживає процеси глобалізації, демократизації та глибоких соціальних змін, підлітки й молодь щодня стикаються з безліччю культурних моделей і світоглядних орієнтирів. У такій ситуації школа стає чи не єдиним стабільним середовищем, здатним передати наступним поколінням систему усталених моральних норм і духовних цінностей, перевірених століттями. Однією з найпотужніших традицій, яка формувала українську ідентичність, є православна. Вона не лише вплинула на розвиток освіти, мистецтва й культури, але і сформувала певну етичну систему, у центрі якої – любов до ближнього, милосердя, чесність, працьовитість, повага до батьків, громадська відповідальність.

Виклад основного матеріалу. Включення православних цінностей у процес виховання сучасного учня не означає конфесійного навчання або примусу до віри. Йдеться про те, щоб на основі універсальних принципів християнської моралі формувати моральну культуру, здатність до співчуття, служіння, відповідального ставлення до власних вчинків і до суспільства загалом. Це особливо важливо у школах загальної середньої освіти, де разом навчаються діти з різних соціальних і культурних середовищ.

Отже, завдання сучасного педагога полягає в тому, щоб органічно інтегрувати духовно-моральний компонент у зміст навчальних предметів, виховних заходів і повсякденного життя класу. Такий підхід забезпечить гармонійний розвиток здобувача освіти, а також сприятиме збереженню і продовженню традиційних духовних цінностей українського суспільства.

Значення духовних та морально-етичних цінностей у сучасного здобувача освіти. Формування духовних та морально-етичних цінностей у здобувачів освіти – це не лише складова виховної роботи, а й фундаментальний чинник становлення особистості. У сучасному суспільстві, де інформаційні потоки надзвичайно інтенсивні, а моральні орієнтири часто розмиті, саме школа стає тим простором, у якому дитина може здобути не лише знання, а й зрозуміти, що таке добро, справедливість, повага, чесність, відповідальність. Ці якості не можна засвоїти механічно, вони формуються у процесі системного виховання та особистого прикладу дорослих.

Духовні та морально-етичні цінності – це стрижень, на якому тримається людська гідність. Для школяра, який перебуває на етапі активного становлення світогляду, вони виконують кілька важливих функцій. По-перше, це орієнтир для поведінки: дитина вчиться відрізняти правильне від неправильного, розуміє наслідки своїх дій. По-друге, це основа внутрішньої стійкості: цінності допомагають учневі не піддаватися негативним впливам, чинити

опір агресії, спокусам, формувати власну позицію. По-третє, це підґрунтя для громадянської активності: людина, яка змалку вихована на принципах чесності й справедливості, у майбутньому стає свідомим членом суспільства.

Сучасний здобувач освіти живе у світі, де одночасно співіснують різні культури, віросповідання й світогляди. З одного боку, це дає йому можливість розширювати горизонт, з іншого – створює ризик втратити власну ідентичність. Саме тому надзвичайно важливо, щоб школа допомагала учневі не лише пізнавати інші культури, віросповідання та світогляди, а й укріплювати власні моральні засади. У цьому контексті православна традиція постає як потужне джерело універсальних моральних норм – любові до ближнього, милосердя, смирення, терпіння, поваги до батьків, працьовитості. Вони є прийнятними для дітей будь-яких конфесій і можуть бути подані як загальнолюдські цінності.

Не менш важливим є вплив духовних цінностей на стосунки в учнівському колективі. Школяр, який виховується на принципах поваги, доброти та відповідальності, здатний до співпраці, дружби, взаємодопомоги. Така атмосфера сприяє зменшенню конфліктів, формуванню культури спілкування, вихованню толерантності. У майбутньому це позначається і на професійній діяльності, адже здобувач освіти привчається до етичної поведінки не лише у школі, а й у житті загалом.

Отже, значення духовних та морально-етичних цінностей у сучасного здобувача освіти полягає в формуванні гармонійної, стійкої до викликів особистості, здатної робити відповідальні моральні вибори та брати активну участь у житті суспільства. Інтеграція цих цінностей у навчальний процес – це не додаткова функція школи, а необхідна умова якісної освіти й виховання.

Православна традиція як основа духовного виховання у школі. Православна християнська традиція в українській культурі має глибинні історичні корені. Вона формувала світогляд, моральні орієнтири, культуру поведінки та спілкування багатьох поколінь. Сучасна школа, навіть залишаючись позаконфесійною, не може ігнорувати цей величезний виховний потенціал. Йдеться не про релігійне навчання, а про використання універсальних морально-етичних норм, вироблених цією традицією, як фундаменту для формування духовно зрілої, морально відповідальної особистості здобувача освіти.

Православна традиція зосереджує увагу на таких цінностях, як любов до ближнього, милосердя, чесність, справедливість, працьовитість, повага до старших, відповідальність за свої вчинки, спільна праця на благо громади. Усе це – не лише релігійні постулати, а й життєві правила, які підносять людину над егоїзмом, навчають співжиття в колективі, виховують почуття гідності та співчуття. Для школяра такі принципи

є своєрідним «етичним компасом», що допомагає зорієнтуватися у складному сучасному світі.

У практичній площині опора на православну традицію у вихованні може проявлятися по-різному. Наприклад, у курсах історії та літератури можна показувати, як православна культура впливала на розвиток українського суспільства, у позакласних заходах – через благодійні акції, волонтерську діяльність, виховання милосердя і взаємодопомоги. Педагоги можуть використовувати тексти з Біблії чи життя святих як приклади морального вибору, пояснюючи їх у світлі загальнолюдських цінностей.

Важливу роль відіграє й особистий приклад учителя. Коли педагог у своїй щоденній роботі демонструє чесність, справедливість, уважність, уміння пробачати, доброзичливість – він фактично втілює ті принципи, які пропонує учням. Такий прихований, «живий» вплив нерідко сильніший за будь-які бесіди й лекції.

Залучення християнських цінностей до виховного процесу не порушує свободи совісті учнів різних віросповідань, адже йдеться про універсальні морально-етичні засади, зрозумілі й прийнятні для всіх. Навпаки, така робота сприяє взаємоповазі, виховує толерантність, навчає учнів шанувати різні духовні традиції, залишаючись при цьому вірними основним етичним нормам.

Таким чином, християнська традиція може й повинна виступати надійною основою духовного виховання у школі. Її використання у педагогічній практиці дозволяє зробити процес формування морально-етичних цінностей більш глибоким, системним і природним для українського культурного контексту.

Роль сім'ї та школи у формуванні духовно-моральних орієнтирів. Формування духовних і морально-етичних цінностей ніколи не відбувається ізольовано. Найпершим середовищем, у якому дитина стикається з поняттями добра і зла, любові й милосердя, є сім'я. Саме тут, через щоденну поведінку батьків, дитина сприймає приклади взаємоповаги, допомоги, відповідальності, праці на благо інших. Перші молитви, перші слова подяки, перші прояви милосердя – усе це, навіть якщо воно не оформлене як спеціальне виховання, закладає фундамент духовності.

У православній християнській традиції родина розглядається як «мала церква», тобто природна спільнота, у якій люди вчать любові до Бога й ближнього. Якщо батьки дбають про спільну молитву, читають дітям духовну літературу, показують приклад чесності, смирення, пошани до старших, дитина вбирає ці принципи як норму життя. Навіть прості побутові речі – дякувати за хліб, ділитися з іншими, допомагати слабшим – стають практичними уроками християнської моралі.

Школа ж є другим, після родини, найважливішим простором соціалізації. У ній діти зустрічаються з однолітками, з різними стилями поведінки, зі спокусами й викликами. Саме тут можна перевірити й закріпити ті моральні норми, що були засвоєні вдома. Завдання педагога – не підміняти батьківське виховання, а доповнювати його, надаючи учням більш систематизовані знання й уміння застосовувати моральні принципи у повсякденних ситуаціях.

Співпраця сім'ї та школи в цьому питанні надзвичайно важлива. Якщо дитина вдома чує одне, а у школі стикається з протилежним прикладом, виникає роздвоєння: вона перестає розуміти, які орієнтири є справжніми. Натомість узгодженість дій батьків і вчителів створює єдиний виховний простір, у якому духовні й моральні цінності не лише декларуються, а й підтверджуються конкретними вчинками дорослих.

Практично це можна реалізовувати через спільні заходи, батьківські збори, залучення родин до благодійних і волонтерських ініціатив школи, створення атмосфери довіри, взаємоповаги. Там, де батьки й педагоги взаємодіють на засадах партнерства, учні швидше засвоюють такі риси, як відповідальність, доброта, терпимість, чесність.

Отже, сім'я та школа – це два взаємопов'язані виховні інститути. Вони не можуть існувати окремо у справі духовного розвитку дитини. Тільки спільна й послідовна робота дорослих допоможе виховати покоління, здатне поєднувати сучасні знання з глибокими моральними орієнтирами християнської традиції.

Методи та форми роботи з учнями. Щоб духовні та морально-етичні цінності стали для школяра не лише набором красивих слів, а реальною основою життя, їх потрібно не просто проголошувати, а переживати, практикувати й закріплювати у досвіді. Тому велике значення має вибір педагогом методів і форм роботи. Коли говоримо про православну традицію як джерело виховання, важливо не перетворювати виховний процес на повчання чи моралізаторство. Ефективніше формувати цінності через діяльність, спільну творчість, обговорення, приклади.

До них належать бесіди, розповіді, обговорення, читання й аналіз текстів. У сучасній школі важливо не просто читати моральні історії, а й розбирати їх разом з учнями: що саме зробив герой, чому він так учинив, які наслідки мав його вибір. Це може бути життєва історія, біблійна притча, українська народна казка чи сучасний приклад із життя. Учні вчать аналізувати вчинки й робити власні висновки.

Круглі столи, дискусії, рольові ігри, «суди честі» чи моральні дилеми – це можливість поставити дитину в ситуацію вибору. Коли учні пробують себе в ролі того, хто мусить приймати рішення, вони краще розуміють

цінність чесності, відповідальності, співчуття. Такі вправи формують не лише знання, а й внутрішню позицію.

Дуже дієвим також є залучення дітей до конкретних справ милосердя: допомога молодшим школярам, підтримка людей похилого віку, акції «Подаруй тепло», «Чисте подвір'я», збір речей для нужденних. Так школярі не просто чують про добрі справи, а переживають їх, відчувають радість від служіння іншим, – саме так і народжується справжня моральна культура.

Інсценізації, літературно-музичні композиції, виставки дитячих малюнків на теми доброти й милосердя, написання есе про вчинки, які їх вразили, ведення «щоденника добрих справ» – така творчість допомагає емоційно пережити тему й зробити її особистісно значущою.

Важливо, щоб цінності звучали не лише на годинах спілкування, а й на звичайних уроках. На історії можна говорити про приклади жертвності та громадянської відповідальності, на літературі – про героїв, які демонструють чесність, мужність, любов до ближнього, на біології – про відповідальне ставлення до природи як Божого творіння.

Проте жоден метод не буде дієвим, якщо вчитель сам не демонструє тих якостей, яких навчає. Тактовність, справедливість, уміння вислухати, готовність допомогти, чесність у щоденній роботі – усе це найкраще виховує учнів. Діти дуже тонко відчувають фальш, тому особистість педагога – це фактично «жива програма виховання».

Важливим аспектом у формуванні християнських морально-етичних цінностей у дітей також є співпраця з батьками. Методи роботи з учнями ефективніші, коли школа залучає родину. Це можуть бути спільні заходи, майстеркласи, благодійні ярмарки, спільні паломницькі поїздки, родинні свята. Так дитина бачить, що цінності, про які йдеться у школі, підтримуються й у сім'ї.

Отже, методи та форми роботи з учнями мають бути різноманітними, активними, практичними й особистісно орієнтованими. Лише тоді духовно-моральні цінності стають частиною реального життя школяра, а не абстрактними поняттями.

Методи та форми духовно-морального виховання у школі. Духовно-моральне виховання у закладі загальної середньої освіти не обмежується окремим предметом чи факультативом. Це багатовимірний процес, який пронизує весь навчально-виховний простір. Його зміст і форми повинні бути доступними, послідовними й органічно поєднаними з повсякденним життям школярів. Ці методи можна реалізувати так:

1. *Інтеграція в навчальні предмети.* Кожний предмет дає змогу звертати увагу на морально-етичні аспекти. На уроках літератури учні аналізують образи

персонажів, їхні вчинки та цінності, співвідносячи їх із християнськими чеснотами – добротою, жертвністю, правдивістю. На історії можна показати, як духовна культура та віра впливали на формування народів, держав, суспільних ідеалів. Навіть природничі науки вчать бачити гармонію і доцільність Божого творіння, виховують повагу до життя й навколишнього світу.

2. *Позакласна робота.* Духовно-моральні цінності ефективно формуються під час виховних годин, тематичних бесід, диспутів, круглих столів. Такі форми роботи сприяють розвитку критичного мислення й водночас дають учням простір для відкритого обговорення важливих питань – чесності, взаємодопомоги, відповідальності, сенсу життя.

3. *Творчо-практична діяльність.* Важливу роль відіграють волонтерські акції, благодійні проєкти, участь у заходах допомоги тим, хто потребує її. Через практичне служіння діти засвоюють не лише поняття, а й справжній зміст любові до ближнього. Наприклад, збір речей для дітей-сиріт, відвідування будинків для людей похилого віку, акції «Посади дерево», «Чисте довкілля» – це реальні справи, у яких духовна і моральна складові зливаються в дію.

4. *Шкільне середовище як «жива лабораторія» моральності.* Атмосфера поваги, довіри, співпраці у школі сама по собі є потужним виховним фактором. Правила поведінки, традиції, шкільні свята можуть мати чіткий морально-етичний акцент: наприклад, святкування Різдва Христового, Великодня у форматі концертів, вертепів, майстеркласів з виготовлення писанок чи різдвяних прикрас із поясненням їхнього символізму.

5. *Співпраця з батьками та громадою.* Батьки – перші вихователі духовних цінностей, тому школа повинна підтримувати їхню ініціативу. Спільні заходи (дні сім'ї, батьківські читання, лекції священників, освітніх капеланів) формують єдиний виховний простір «школа – сім'я – громада». У такому середовищі учні відчувають неперервність ціннісних орієнтирів.

Отже, методи й форми духовно-морального виховання у школі – це ціла система взаємопов'язаних дій. Їхнє завдання – не просто дати учневі знання про чесноти, а сформувати внутрішнє переконання й уміння втілювати їх у власному житті.

Взаємодія школи, сім'ї та Церкви. Формування духовних та морально-етичних цінностей у здобувача загальної середньої освіти неможливе без узгодженої взаємодії трьох головних середовищ – школи, сім'ї та Церкви. Кожна з цих інституцій має власну специфіку впливу, але лише їхня гармонійна співпраця створює для дитини цілісний простір виховання.

Роль сім'ї. Сім'я – це перша й найавторитетніша школа духовності. Саме у домашньому колі дитина вперше бачить приклади любові, милосердя, прощення, молитви. Якщо батьки відкрито

демонструють християнські чесноти, разом із дітьми відвідують богослужіння, читають духовну літературу, це стає для дитини природною нормою. Важливо, щоб сімейне виховання не суперечило тому, що дитина чує у школі.

Роль школи. Завдання школи – систематизувати й розширювати цей досвід, перетворюючи сімейні імпульси у свідомі переконання. Учителю стає своєрідним наставником, який допомагає учневі осмислити отримані цінності, розкрити їхній сенс у навчанні, спілкуванні, творчості. Школа організовує виховні заходи, які мають не лише інформативний, а й формувальний характер.

Роль Церкви. Церква як хранителька духовної традиції надає зміст і глибину всім виховним зусиллям. Вона не замінює школу чи батьків, а підтримує їх. Священнослужителі можуть проводити духовно-просвітницькі зустрічі, бесіди з учнями, бути порадиниками для педагогів. Дуже ефективними є спільні проекти – благодійні ярмарки, конкурси духовної поезії, екскурсії до святинь, участь у церковних святах.

Форми співпраці:

- спільні виховні програми (наприклад, тиждень милосердя, тиждень сім'ї), коли школа, батьки й парафія разом готують та реалізують заходи;
- батьківські клуби чи семінари за участю священників, де обговорюються питання виховання;
- духовно-культурні подорожі – паломництва, відвідування монастирів, музеїв християнського мистецтва;
- наставництво та волонтерство, де старшокласники разом із дорослими допомагають молодшим дітям чи людям у потребі.

Переваги тристоронньої взаємодії:

- учні відчують послідовність і узгодженість цінностей у різних сферах життя;

- батьки й учителі отримують підтримку одне одного й Церкви, мають спільну мовну й смислову основу;
- формується єдина виховна екосистема, у якій духовні та моральні орієнтири стають частиною повсякдення, а не лише урочистих заходів.

Таким чином, взаємодія школи, сім'ї та Церкви – це не разові акції, а постійний процес спільного піклування про виховання молодого покоління. У такому трикутнику дитина відчуває підтримку, бачить приклад і має можливість поступово перетворювати знання про цінності на життєву практику.

Висновки та пропозиції. Формування духовних і морально-етичних цінностей у здобувачів загальної середньої освіти є не просто одним із напрямів виховної роботи, а центральним завданням школи. Сучасна дитина живе у світі численних інформаційних потоків, швидких змін і суперечливих соціальних сигналів. Саме тому важливо не залишати її наодинці з цим потоком, а з раннього віку допомагати відрізнити справжні цінності від тимчасової моди. Для цього треба поєднувати засоби, школи, сім'ї та Церкви.

Потрібно створювати у школах системні програми духовно-морального виховання з опорою на православну традицію, інтегруючи їх у всі предмети й позакласну діяльність:

- організовувати спільні проекти школи, сім'ї та Церкви, щоб дитина відчувала цілісність виховного простору;
- підвищувати кваліфікацію педагогів у сфері духовно-морального виховання, забезпечувати їх методичними матеріалами;
- проводити регулярні батьківські семінари з питань духовного виховання дітей, надавати родинам підтримку й рекомендації;
- розробляти й поширювати навчально-методичні посібники, що адаптують православні духовні цінності до сучасних умов шкільного життя.

Використані джерела

1. Біблія / пер. Патріарха Філарета. Київ : Укр. бібл. т-во, 2017. 1376 с.
2. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – поч. XXI ст.) : монографія. Київ : НВП «Інтерсервіс», 2013. 464 с.
3. Слобідський С. (протоієрей). Закон Божий : посіб. для сім'ї та шк. Київ : Вид. від. УПЦ КП, 2014. 544 с.
4. Ворожбіт В. В. Духовно-моральне виховання молоді у спадщині Івана Огієнка. *Проблеми фізичного виховання і спорту*. 2011. № 1. С. 29–33.
5. Хорошайло О. С. Особливості виховання духовно-моральних цінностей у студентів з обмеженими фізичними можливостями в умовах вищого навчального закладу. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. Київ : Ун-т «Україна», 2016. С. 101–107. URL: <https://ap.uu.edu.ua/article/99> (дата звернення: 01.10.2025).
6. Іванченко В. В. Духовно-моральні цінності як гармонійна основа процесу формування світогляду школяра. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. Київ : Ун-т «Україна», 2016. С. 45–50. URL: <https://ap.uu.edu.ua/article/192> (дата звернення: 02.10.2025).
7. Бардашевська Я. Формування духовно-моральних цінностей підлітків в умовах музичного простору школи. *Altitude Mundi Spiritualis*. 2022. № 3. С. 54–61. URL: <https://kogpa.edu.ua/uk/golovna/naukova-diialnist/126-altitude-mundi-spiritualis/1447-formuvannia-dukhovno-moralnykh-tsinnostei-pidlitkiv-v-umovakh-muzychnoho-prostoru-shkoly> (дата звернення: 02.10.2025).
8. Хникін О. В., Пачевська А. В. Формування моральних і духовних цінностей підлітків засобами фізичної культури в освітньому середовищі загальноосвітньої школи. *Вісник Вінницького держ. пед. ун-ту*. 2019. № 2. С. 132–139. URL: <https://library.vspu.net/items/10f9aea7-8ee7-40ed-8f08-63db9a18e96e> (дата звернення: 02.10.2025).
9. Онищенко В. Д. Християнська етика : навч. посіб. для викладачів. Київ : Пед. думка, 2015. 210 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/11318> (дата звернення: 01.10.2025).